

ХАРКІВСЬКА ДЕРЖАВНА АКАДЕМІЯ ДИЗАЙНУ І МИСТЕЦТВ

Кафедра Реставрації та експертизи творів мистецтва

ЗАТВЕРДЖУЮ

Перший проректор
з науково-педагогічної роботи
Марина ТОКАР

« 25 » листопада 2025 р.

МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ до проведення практичних занять з дисципліни «Основи реставрації творів живопису»

рівень вищої освіти перший(бакалаврський)
перший(бакалаврський) / другий (магістерський) / третій (освітньо-науковий)

галузь знань В Культура, мистецтво та гуманітарні науки

спеціальність В4 Образотворче мистецтво та реставрація

спеціалізація В4.02 Реставрація

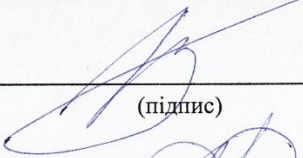
освітня програма Реставрація та експертиза творів мистецтва

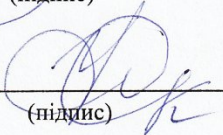
факультет Образотворче мистецтво

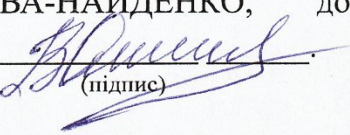
Методичні рекомендації до проведення практичних занять з дисципліни
основи реставрації творів живопису для здобувачів вищої освіти 1 курсу
першого (бакалаврського) рівня зі спеціальності В4 Образотворче мистецтво та
реставрація спеціалізації В4.02 Реставрація ОПП Реставрація та експертиза
творів мистецтва

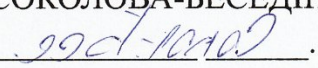
Розробник: Наталія АНТОНЕНКОВА
(підпис) (ім'я та прізвище)

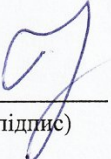
Методичні рекомендації розроблені кафедрою реставрації та експертизи
творів мистецтва та затверджені протокол від «1» листопада 2025 року № 7

Завідувач кафедри Вячеслав ШУЛІКА
(підпис) (ім'я та прізвище)

Гарант освітньої програми Наталія АНТОНЕНКОВА
(підпис) (ім'я та прізвище)

Рецензенти:
Вікторія БОГДАНОВА-НАЙДЕНКО, докторка філософії,
завідувачка кафедри ТІМ ХДАДМ
(підпис)

Дарина СОКОЛОВА-БЕСЕДІНА, докторка філософії, художниця-
реставраторка ХХМ
(підпис)

УЗГОДЖЕНО
Декан факультету ОМ Ольга ІВАЩЕНКО
(підпис) (ім'я та прізвище)

ЗАТВЕРДЖЕНО
Методичною радою ХДАДМ
Протокол від «25» листопада 2025 року № 25-05

Зміст

Методичні рекомендації

Реставраційні інструменти та матеріали

Завдання 1. Очищення деревини

Завдання 2. Дезінфекція деревини

Завдання 3. Видалення цвяхів

Завдання 4. Видалення деструктованої деревини

Завдання 5. Укріплення деревини

Завдання 6. Відновлення утрат деревини

Завдання 7. Тонування реставраційних вставок

Завдання 8. Нанесення захисного покриття

Методичні рекомендації з дисципліни основи реставрації творів живопису на тему: Реставрація дерев'яної основи твору. Дисципліна основи реставрації творів живопису викладається на 1, 2 курсах протягом 4-х семестрів.

Дані методичні рекомендації призначені для опанування початкових навичок реставрації дерев'яних основ ікон. Вони охоплюють етапи первинної консервації, очищення, укріплення та часткової реконструкції деревини. Перед початком роботи здобувач повинен ознайомитися з технікою безпеки, властивостями матеріалів та особливостями старої деревини як реставраційного об'єкта.

Метою опрацювання теми *«Реставрація дерев'яної основи твору»* є формування у здобувачів умінь і навичок діагностики стану дерев'яної основи, застосування сучасних методів консервації, укріплення, очищення та підготовки основи до подальших етапів реставрації живописного шару.

Здобувач має усвідомити важливість спеціальних знань із технології деревини, впливу природних факторів на конструкцію основи, а також необхідність постійного професійного вдосконалення у сфері реставрації.

Практичні завдання:

1. Очищення деревини
2. Дезінфекція деревини
3. Видалення цвяхів
4. Видалення деструктованої деревини
5. Укріплення деревини
6. Відновлення утрат деревини
7. Тонування реставраційних вставок
8. Нанесення захисного покриття

Реставраційні інструменти та матеріали

*Іл.1. Набір інструментів та пензлів
для реставрації*

*Іл. 2. Антисептичний препарат
Preventol ON Extra*

Іл.3. Кролячий клей

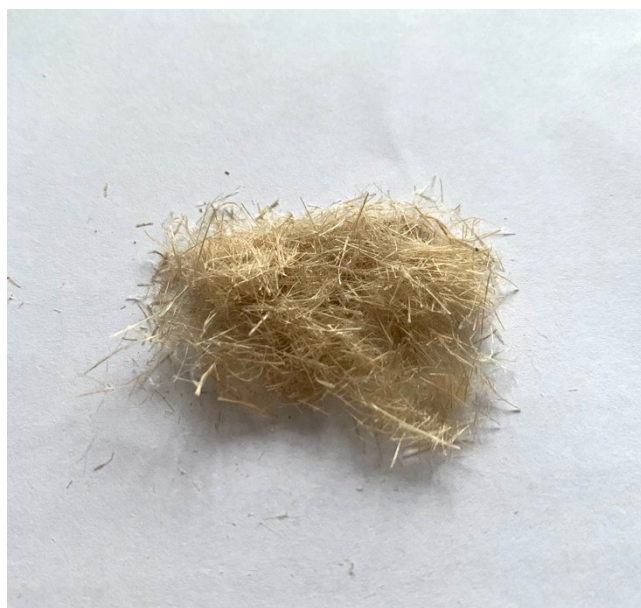
Іл.4. Paraloid B-72 у вигляді прозорих гранул

Іл.5. Готовий розчин Paraloid B-72

*Іл.6. Дрібнодисперсна тирса для
попаовнення втрат деревини*

*Іл.7. Рослинні волокна
(пакля) для заповнення*

Завдання 1

Очищення деревини

Метою завдання є усунення поверхневих забруднень (пил, бруд, залишки біодеструкторів), наліпок та інших слідів побутування твору, що перешкоджають подальшим реставраційним процесам.

Порядок виконання:

Поверхню оглянути під світлом для виявлення місць із залишковим брудом.

Використати м'який пензель або м'яку щітку. Очищення вести від центру до країв, не пошкоджуючи автентичне покриття (іл. 8). Для глибших пор та тріщин застосовувати тонкі пензлі, стоматологічні зонди, шпателі та скальпелі (іл. 1).

Іл. 8. Усунення поверхневих забруднень (фото Н. Антоненкової)

Завдання 2

Дезінфекція деревини

Завдання передбачає усунення мікроміцетів, грибків та інших біодеструкторів, а також запобігання подальшому біоруйнівному процесу (іл. 9).

Матеріали та методи:

Обробка поверхні деревини виконується дозволеними водними або спиртовими антисептичними препаратами, рекомендованими для музейних предметів. Найпоширеніші є: катамін АБ, катапін бактерицидний або Priventol ON Extra (Kremer) (іл. 2). Антисептик, як правило, розчиняється у дистильованій воді або, у виняткових випадках, у етиловому спирті (для швидкого випаровування та мінімізації набухання деревини) у концентрації 1-2%.

Нанесення здійснювати локально та помірно — аерозольно або пензлем (іл. 11), або методом ін'єкцій у льотні отвори (іл. 10).

Після нанесення антисептика об'єкт залишити для повного висихання в умовах контрольованої температури та вологості (як правило, музейні умови). За необхідності (наприклад, якщо візуальний огляд та хімічний аналіз підтверджує, що біодеструктори повністю не усунені, або для посилення профілактичного ефекту) обробку повторюють після повного висихання першого шару.

Запобіжні заходи: Усі роботи мають виконуватися з дотриманням правил безпеки (використання респіраторів, рукавичок, окулярів) у добре провітрюваному приміщенні. Вибір та використання антисептика завжди повинен узгоджуватися за етичними принципами консервації.

Іл.9. Приклад дерев'яної основи, яка вражена мікроміцетами.

Іл.10. Введення антисептичного розчину методом ін'єкції

Іл.11. Процес антисептування (фото Н. Антоненкової)

Завдання 3

Видалення цвяхів

Метою завдання є видалення та усунення сторонніх металевих елементів (цвяхів, кріплень тощо), що спричиняють корозійні процеси та призводить до поступового руйнування структури деревини.

Порядок виконання:

Для полегшення процесу видалення цвяха за допомогою шприца увести в отвір навколо металевого елемента невелику кількість 96% етилового спирту. Така обробка сприяє пом'якшенню деревних волокон і зменшує ризик їх механічного пошкодження під час виймання. Через 2–3 хвилини обережно видалити цвяхи спеціальними реставраційними інструментами: пінцетом, маленькими плоскогубцями або лопатками (іл.2). Під час роботи слід уникати різких рухів і надмірного тиску, щоб не пошкодити волокнисту структуру деревини навколо отвору, не допускати розширення отвору.

Після видалення металевого елемента рекомендується очистити отвір від залишків корозії,пилу та ослаблених волокон за допомогою м'якого пензля. За необхідності ділянку можна додатково обробити антисептичним розчином для запобігання подальшим біодеструктивним процесам.

Іл.12 . Процес видалення цвяхів (фото Н. Антоненкової)

Завдання 4

Видалення деструктованої деревини

Завдання спрямоване на виявлення та усунення деструктованих ділянок деревини, зокрема трухи, ослаблених і крихких волокон, а також зон, що втратили несучу здатність і не підлягають подальшому укріпленню. Видалення таких фрагментів є необхідним етапом перед проведенням консерваційних і відновлювальних робіт, оскільки наявність деструкції перешкоджає ефективному проникненню укріплювальних матеріалів і може спричинити подальше руйнування основи.

Інструменти: стоматологічний зонд, скальпель, маленькі шпателі, пензлі.

Порядок виконання:

Перед початком механічного втручання необхідно уважно оглянути поверхню дерев'яної основи при різному освітленні з метою визначення меж деструкції та ступеня ураження матеріалу. За потреби доцільно скористатися збільшувальними приладами для точнішої локалізації ослаблених ділянок.

Видалення деструктованої деревини слід виконувати поступово, починаючи з найбільш крихких фрагментів. За допомогою стоматологічного зонда та скальпеля обережно відокремлюють труху й ослаблені волокна, уникаючи різких рухів і надмірного тиску. Видаляється виключно структурно зруйнована деревина, втручання в стабільні, здорові волокна є неприпустимим (іл.13, 14). Особливу увагу необхідно приділяти збереженню початкових меж ушкодження, не допускаючи штучного розширення отворів, тріщин чи порожнин. Під час роботи важливо постійно контролювати глибину очищення, орієнтуючись на зміну щільності матеріалу та його тактильні властивості. У місцях сумнівного стану деревини доцільно припинити механічне втручання й залишити матеріал для подальшого укріплення, аби уникнути надмірної втрати дерев'яної структури. Після завершення видалення деструкції очищені ділянки необхідно ретельно продуту гумовою грушею для усунення пилу та дрібних залишків трухи, після чого додатково очистити м'яким пензлем. Поверхня має

бути сухою, чистою та підготовленою до наступних етапів реставраційних робіт — антисептування й укріплення деревини.

Іл.13. Процес видалення деформованої деревини (фото Н. Антоненкової)

Іл.14. Процес видалення деформованої деревини (трухи) (фото Н. Антоненкової)

Завдання 5

Укріплення деревини

Матеріал: Paraloid B-72 (синтетична смола), етиловий спирт або ацетон (іл. 4, 5).

Укріплення деревини спрямоване на стабілізацію ослабленої структури матеріалу, запобігання подальшому руйнуванню та підготовку основи до наступних реставраційних втручань. Цей процес особливо актуальний у випадках біологічного ураження, втрати щільності волокон, розшарування або крихкості деревини. Для укріплення застосовується синтетична акрилова смола Paraloid B-72, яка широко використовується у світовій реставраційній практиці завдяки своїй стабільності, оборотності та хімічній інертності. Як розчинники використовують етиловий спирт або ацетон, вибір яких залежить від стану деревини та необхідної швидкості випаровування.

Приготування та нанесення розчину: спочатку використовують розчин Paraloid B-72 концентрацією 3%, який наносять на підготовлені ділянки деревини м'яким пензлем або вводять ін'єкційно у зони з глибшими руйнуваннями (іл.15). Розчин наноситься тонкими шарами, щоб забезпечити максимальне всмоктування та уникнути утворення поверхневої плівки. Після нанесення твір залишають для висихання на 12 годин у стабільних умовах.

Після висихання необхідно переконатися, що смола рівномірно проникла в пори деревини: поверхня не повинна мати глянцевої чи помітної плівки, але має стати міцнішою на дотик. За потреби процедуру повторюють, використовуючи розчини з поступовим підвищенням концентрації — спочатку до 4%, потім до 5%. Кожне нанесення виконується так само, з обов'язковою паузою на висихання та візуальним контролем, щоб уникнути перенасичення деревини смолою.

Таким способом деревина зміцнюється поступово, без ризику закупорювання поверхні чи появи небажаного блиску.

Усі роботи мають виконуватися з дотриманням принципів мінімального втручання та оборотності. Під час роботи слід уникати надмірного насичення

деревини смолою. Перенасичення може призвести до утворення жорсткої поверхневої плівки, зміни оптичних властивостей матеріалу, порушення паропроникності та ускладнення подальших реставраційних втручань. Укріплення повинно здійснюватися поступово. Рекомендується також фіксувати параметри використаних розчинів і кількість нанесень у реставраційній документації для подальшого контролю стану об'єкта.

Застереження

Під час укріплення деревини із застосуванням синтетичних смол та органічних розчинників необхідно суворо дотримуватися правил техніки безпеки та реставраційних застережень, оскільки недотримання цих вимог може призвести як до пошкодження об'єкта, так і до шкоди здоров'ю реставратора. Роботи з Paraloid B-72 та розчинниками (етиловий спирт, ацетон, етилацетат) слід виконувати виключно в добре провітрюваному приміщенні або під витяжною. Пари розчинників є леткими, легкозаймистими та шкідливими при тривалому вдиханні. Забороняється працювати поблизу відкритого вогню, нагрівальних приладів та джерел іскроутворення. Обов'язковим є використання індивідуальних засобів захисту: нітрилових або латексних рукавичок, захисних окулярів, а за тривалої роботи — респіратора з фільтром для органічних парів. Усі використані матеріали повинні зберігатися в щільно закритій тарі з відповідним маркуванням.

Іл.15. Процес укріплення деревини (фото Н. Антоненкової)

Завдання 6.

Відновлення утрат деревини

Заповнення утрат деревини (отвори від цвяхів, льотні отвори)

Матеріали: рослинні волокна (іл.7), 7% розчин кролячого клею (іл.3), антисептик Preventol ON Extra у концентрації 0,02% (іл.2), стоматологічний зонд, скальпель, шпателі (іл.1).

Порядок виконання:

Приготувати робочу суміш, ретельно змішавши подрібнені рослинні волокна з 7% розчином кролячого клею та додавши необхідну кількість антисептика для стабілізації матеріалу. Отриману масу має бути легко ввести в дрібні ушкодження.

За допомогою шпателя або стоматологічного зонда акуратно ввести суміш у отвори, поступово ущільнюючи її всередині, щоб заповнення було

рівномірним. Під час роботи контролювати заповнення, уникаючи утворення повітряних кишень чи надмірного виступання матеріалу на поверхню.

Після завершення заповнення залишити матеріал сушитися природним шляхом, без додаткового нагрівання, щоб уникнути деформацій та тріщин. Після повного висихання за потреби можна провести легке доопрацювання поверхні.

Нанесення реставраційних вставок основи за допомогою суміші тирси з клеєм.

Іншим ефективним способом відновлення утрат деревини є використання суміші дрібнодисперсної деревної тирси з клеєм. Цей метод дозволяє відновити пошкоджену поверхню, надаючи їй природного вигляду, близького до оригіналу.

Матеріали: деревна тирса (іл.6); 7% розчин кролячого клею (іл.3); антисептик Preventol ON Extra (0,02%) (іл.2).

Порядок виконання:

Приготування суміші. Спочатку змішується дрібнодисперсна тирса з розчином кролячого клею з антисептиком. Пропорції повинні бути такими, щоб маса набувала пластичної консистенції, але не була занадто рідкою, що дозволяє її зручно наносити та формувати.

Нанесення суміші. Після приготування суміші вона наноситься на пошкоджену ділянку деревини. Для цього використовується шпатель або інший зручний інструмент, щоб рівномірно розподілити суміш по поверхні. У разі великих пошкоджень суміш повинна повністю заповнити порожнини, утворюючи рівну основу. За необхідності наноситься кілька шарів, кожен з яких висихає перед нанесенням наступного (іл.16).

Формування поверхні. Після нанесення суміші її вирівнюють, щоб вставка максимально повторювала форму оригінальної деревини. Для цього використовуються шпателі, намагаючись не лише вирівняти поверхню, а й надати їй природного вигляду. Суміш повинна щільно прилягати до деревини, не залишаючи порожнин. Важливо враховувати напрямок волокон деревини, щоб реставрація виглядала натурально.

Вирівнювання реставраційних вставок. Після того, як суміш сформована, її залишають до повного висихання. Потім проводиться шліфівка або обробка поверхні за допомогою наждачного паперу різної абразивності, щоб вона стала більш гладкою (іл.16). Під час шліфування важливо бути обережним, щоб не пошкодити реставровану ділянку та не порушити природну текстуру деревини. Необхідно уникати надмірного шліфування, щоб не зняти зайві шари. Метою є створення безперервних та плавних переходів між реставраційною вставкою та автентичною поверхнею.

Іл.16. Приклади поповнення втрат дерев'яної основи

Завдання 7.

Тонування реставраційних вставок

Цей процес є критично важливим етапом реставрації, що дозволяє інтегрувати нові вставки з навколишньою, автентичною деревиною.

Матеріали та інструменти: акварельні фарби, дистильована вода, бичача жовч (для кращої адгезії); пензлі різних розмірів, палітра.

Порядок виконання роботи:

Перед початком тонування поверхню реставраційної вставки необхідно ретельно очистити від пилу та забруднень пензлем. Далі підбирають тон, максимально наближений до кольору оригінальної деревини, шляхом поетапного змішування кількох фарб. Обов'язковим є виконання пробного нанесення на окремому тестовому зразку або непомітній ділянці. Слід враховувати, що після висихання акварель змінює відтінок.

Оптимально використовувати техніку лесування — наносити фарбу легкими, напівпрозорими шарами (від світлого до темного). Це дозволяє поступово нарощувати інтенсивність. Кожен наступний шар наносити лише після повного висихання попереднього, що запобігає утворенню плям і небажаних переходів. Уникати перекриття оригінальних ділянок. Працювати по краях менш насиченим розчином, щоб забезпечити плавний градієнтний перехід між вставкою та оригіналом. При необхідності, освітлити занадто темні ділянки вологим пензлем (акварель оборотна) (іл.17).

Іл.17. Приклади процесу тонування реставраційних вставок на дерев'яних основах

Завдання 8.

Нанесення захисного шару покриття

Мета завдання – закріплення результатів реставрації та створення бар'єру від майбутніх пошкоджень (проникнення вологи, біопшкодження).

Раніше, у вітчизняній реставраційній практиці, у якості захисного покриття широко застосовували гідрофобізацію дерев'яних основ для живопису. Розчин для гідрофобізації зазвичай складався із суміші натурального воску та пінену (1:4).

Проте, наразі, досі немає одностайної позиції щодо доцільності такого методу. Одна з причин відмови від гідрофобізації — порушення природного повітря- та вологобалансу: покриття може утримувати вологу всередині деревини у разі її потрапляння.

Нині як альтернативний захисний шар подекуди допускають використання лаку на скипидарній основі.

Висновок

Засвоївши наведені методичні рекомендації, здобувачі оволодіють базовими навичками роботи з дерев'яною основою ікони: підготовкою, консервацією, реконструкцією та захистом. Важливо пам'ятати, що кожен об'єкт має свої індивідуальні особливості, а тому реставраційні рішення завжди повинні спиратися на аналіз стану конкретної пам'ятки.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

1. Антоненкова Н.О. Реставрація творів мистецтва з наслідками некваліфікованого зміцнення на прикладі ікони Богородиці Суражської невідомого автора другої половини XIX ст. *Волинська ікона: дослідження та реставрація*: XXX міжнародна наукова конференція м. Луцьк 31 жовтня 2024р. Луцьк С. 3-7.
2. Бідзіля В.О. Біоциди в реставраційній практиці Київ: Національний науково-дослідний реставраційний центр України, 2003. 64 с.
3. Бідзіля О.В., Митківська Т.І. Захист музейних предметів від пошкодження комахами. Київ: ННДРЦУ, 2016. 40 с.
4. Долуда А. О. Методичні рекомендації мистецтвознавчого дослідження творів живопису: спеціальність 023 (Образотворче мистецтво, декоративне мистецтво, реставрація). Дисципліна «Експертиза творів живопису». Харків: ХДАДМ, 2025. 88 с.
5. Жердзицкий, В. Живопись. Техника и технология. Харків: Колорит, 2006. 327с.
6. Консервація і реставрація об'єктів культурної спадщини : метод. посібник за ред. І. Прокопенка. Київ : Саміт-книга, 2022. 434 с.
7. Лоханько В.Є. Художні матеріали і техніка живопису. Харків: Мистецтво, 1938. 187 с.
8. Лоханько Ф.П. Флорова Т.І. Художні Матеріали: Техніка живопису. Київ: Держ. видавництво образотворчого мистецтва і музичної літератури УРСР., 1960. 142 с.
9. Марченко І. Я. Історія використання деяких тваринних клеїв в реставрації станкового живопису. Молодий вчений. 2015. №2 (17). С. 32 – 36.
10. Марченко І. Я. Розвиток методів та засобів консервації пам'яток станкового живопису в художніх музеях України у радянський період. : дис... канд. іст. Наук: 26.00.05. Київ, 2018. 247 с.
11. Мішель Д., Марінколи, Лукреції Каржер. Консервація середньовічної поліхромної дерев'яної скульптури: історія, теорія, практика Київ: Родовід, 2024. 320 с.
12. Проблеми збереження, консервації і реставрації музейних пам'яток історії та культури: Спецвипуск. Проблеми біопшкодження пам'яток історії та культури Кол. авторів, кер. Т.О. Кондратюк. Київ: ПІК ПК, 1998. 172 с.
13. Ревенок Н. М. Етичні проблеми реставраційної та експертної діяльності. Вісник Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв: наук. журнал. 2021. № 3. С. 122-128.

- 14.Скляр С. В. Розчищення станкового живопису від поверхневих забруднень: проблеми вибору детергентів. Наукова реставрація. Історія, сучасність, шляхи модернізації : наук. доп. XI Міжнар. наук.-практ. конф., м. Київ, 11 – 14 вересня 2018р. Київ, 2018. Ч.2 С.148 - 152.
- 15.Скоп Л. Українське церковне малярство у Галичині: техніка та технологія XV-XVIII ст. Львів: Коло, 2013. 192 с.
- 16.Сланський Б. Техніка живопису та реставрації .Київ: Мистецтво, 2009. 304 с.
- 17.Цитович, В.И., Лугина Л.Н., Тимченко Т.Р. Технология и экспертиза живописи. Київ: ННДРЦУ, 2002. 90 с.
- 18.Шуліка В.В. Методичні рекомендації «Мінеральні фарби темперного живопису». – Харків: ХДАДМ, 2004. – 49 с.
- 19.Шуліка В.В. Методичні рекомендації «Органічні барвники темперного живопису». – Харків: ХДАДМ, 2005. – 56 с.
- 20.Losos L. Die Technik der Malerei. Praha: Artia Verlag, 1988. 191 p.